

DÁRILIK ÓSIMLIKLER (SANO, TIRNAQGU'L, INDIGOFERA, ZIG'IR, KANAKUNJUT) DIN' TUQIMLARININ' KO'GERIWSHEN'LIGI.

¹*Saitova A.K.,* ²*Alieva P.B.,* ²*Sarsenbaeva Z.O.,* ²*Kurbanbaeva A.*

1-QMU docent, 2- magistrantlar

Annotatsiya: Maqolada dorivor ósimliklardan zig'ir, tirnaqqul, sano, indigofera va kanakunjut uruqlarining o'nuvchanligi amaliyotta o'rganilib keltirilgan.

Аннотация: В статье представлены результаты практического изучения всхожести семян лекарственных растений — льна, ноготков, сенны, индигоферы и кунжута.

Annotation: The article presents the practical study of the germination of seeds of medicinal plants — flax, marigold, senna, indigofera, and sesame.

Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 26-noyabrdegi «Dárilik ósimliklerdi jetistiriw hám qayta islew, olardıń tuqimgershiligin jolǵa qoyıwdı rawajlandırıw boyınsha ilimiy izertlew kólemin keńeytiwge baylanıslı ilajlar» haqqındaǵı PQ-4901 qararında, dárilik ósimlikler jetistiriw hám qayta islew, olardıń tuqimgershiligin jolǵa qoyıw is ilajlar ámelge asırılmaqta [1].

Sano -*Cassia* (Tourn) L.-Sobıqlılar-*Fabaceae* tuqımlasına tiyisli bolıp, boyı 1m ge shekem jetetuǵın yarım puta ósimlik esaplanadı. Paqalları shaqalangán, tomengi shaqaları jerde jer bawırlap ósedi. Japıraqları 4-8 jup mayda japıraqlardan quralǵan, jup párlı quramalı bolıp, paqal hám shaqalarında baldaǵı járdeminde izbe-iz ornalasqan. Mayda japıraqları ushlı, otkir ushlı plastinkası assimetriyalı, tegis qırlı. Sarı gu'lleri solqım top gu'ldi payda etedi. Sano miywesi- jalpaq, máyek tárizli jasıl qonır, ko'p tuqımlı sobıq esaplanadı. Sano iyun ayınan gu'zge shekem gúlleydi, miywesi sentyabrden baslap jetiledi. Medicinada sanonın' japıraqları hám miyweleri qollanıladı. Sano túrlerinin' watanı Afrikanıń shól ám yarım shól regionları hám Arabiyanıń qubla aymaqları esaplanadı. Oraylıq Aziya, Qazaqstan hám Kavkazda bir jıllıq dárilik ósimlik sıpatında ósiriledi. Japıraǵı hám miyweleri quramında 2,70 - 6,17% ke shekem antracen ónimleri (rein, aloe-emodin, glyukorein hám basqa), salicilat hám basqa kislotalar, smolalar hám basqa biologiyalıq aktiv birikpeler bar. Xalıq medicinasında sano japıraǵı'ı hám miywesinen tayarlang'an demleme asqazan-ishek keselliklerinde, a'sirese sozımalı ish qatıwda su'rtpe da'ri sıpatında nátiyjeli qollanıladı [3].

Dárilik tirnaqqul – (*Calendula officinalis* L.) yaki kalendula Astragúlliler tuqımlasına tiyisli tuqımlasına tiyisli bolıp, boyı 30-50sm ge jetetuǵın kóp jıllıq ósimlik esaplanadı. Paqalı tik ósedi, jaqsı shaqalangán. Japıraqları sozıńqı-keri máyek tárizli túkli bolıp, paqalı menen shaqalarında baldaǵı járdeminde izbe-iz ornalasqan, paqalınıń joqarǵı bólimindegi japıraqları baldaqsız, máyek tárizli yaki ushlı. Gúlleri paqalı menen shaqaları ushındaǵı sebetshege jayasqan. Til tárizli gúlleri 2-3 geyde 15 qatar, sarı toyǵın-sarı yaki sargısh reńli. Dárilik tirnaqqul iyun ayınan kesh gúzge shekem gúlleydi, miywesi iyuldan baslap jetiledi. Dárilik tirnaqqul GMDA mámleketlerinde, Rossıyanıń Evropa bóliminiń qubla aymaqlarında, Krasnodar

úlkesi, Kavkaz, Oraylıq Aziyada dekorativ hám dárilik ósimlik sıpatında keń kólemde ósiriledi.

Xalıq medicinasında tırnaqgúldiń gúl toplamı qollanıladı. Gúlleri tolıq ashılǵan waqıtta, qısqa baldaqlı yaqı baldaqsız etip jıynap alınadı hám salqın jerde keptiriledi. Tırnaqgúldiń gúlleri quramında 7,8% ke shekem karotin (kaotinoidlardıń ulıwma muǵdarın til tárizli gúllerinde 3%ke jetedi) 0,4% ke shekem efir mayı, 4% ke shekem silekey, 10,4-11,2% teri iylewshi zat, flavonoidlar, triterpendiollar, 6,84% organikalıq (alma, salicilat) kislotalar hám basqa ximiyalıq birikpeler bar. Tırnaqgúldiń dári preparatları-demleme, nastoyka “Kalendula” súrtpesi hám tabletka túrindegi kaleflon túrli jaralar hám kúygen jerlerdi emlew, stomatit, angina hám basqa keselliklerinde awız hám tamaqtı shayıw ushın, sonday-aq, gastrit, asqazan hám on eki barmaq ishek jarası hám de bawır keselliklerin emlew ushın qollanıladı. Xalıq medicinasında tırnaqgúlden tayarlanǵan qaynatpa menen ıssılıq kóterilgende, búyrek hám sidik bólip shıǵarıw jolları kesselikleri, jaralar emlenedi. Qaynatpadan jáne ekzema hám basqa teri keselliklerinde vanna islenedi, balalar qaynatpaǵa shomıldırıladı [2].

Zıǵır tuqımı azıq-awqat hám farmatsevtikada keń qollanılıp keliwshi tabiiy ónimlerdiń biri sanaladı. Zıǵır ósimiligi maylı egin sıpatında qádirlenedi. Zıǵır tuqımı quramında den-sawlıǵımız ushın kerek bolǵan kóplegen vitaminler bar bolıp olar arasında omega-3 may kislotaları, proteinler, lignanlar B gruppası vitaminleri, magniy, fosfor hám tsinkler ushırasadı. Zıǵır tuqımı kóp jıllardan beri júrek qan-tamır keselliklerin dawalaw, immunitetti bekkemleydi, asqazan-ishek iskerligin jaqsılaw maqsetinde qollanılıp kelinbekte.

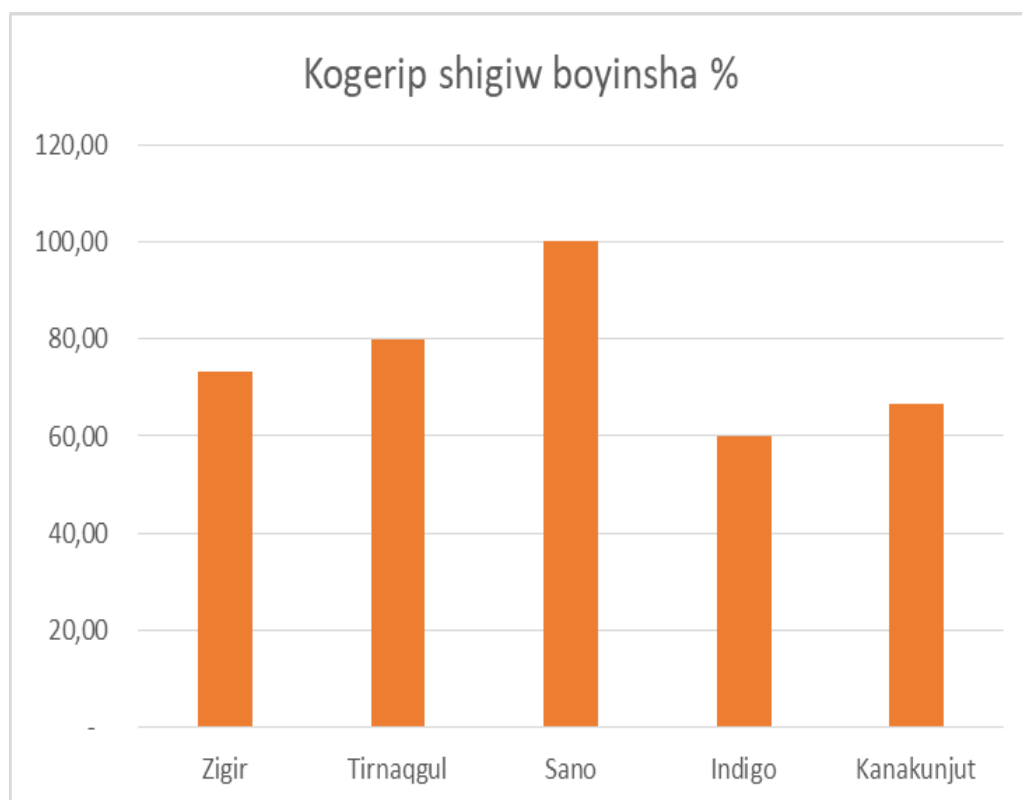
Kanakunjut kóp jıllıq ósimlik bolıp, tiykarınan may alıw ushın egiledi. Kanakunjuttıń 3 túri ushırasadı. 1) mayda tuqımlı kanakunjut 2) iri tuqımlı kanakunjut 3) zanzibar kanakunjut Watanı Arqa Oraylıq Afrika. Kanakunjut egilgen maydanlar 1500 miń gektarǵa jaqın, ortasha ónimdarlıq 11,0 gektardı quraydı. Ózbekistannıń suwǵarılatuǵın jerlerinde ónimdarlıǵı 20-25 s/ga teń. Kanakunjut ósimliginiń tamırı topıraqqa 2-4 metrge deyin kirip baradı. Tuqımı máyek tárizli, iri, 1000 dana tuqım awırlıǵı 200-300 g, quramında 4-50% may bar.

Indigofera tinshctoria-Sobıqlılar (*Fabaceae*) tuqimlasına tiyisli ósimlik túri bolıp, tiykarınan Indiya, Qubla-Arqa Aziya hám Afrika ıssı ayaqlarında ósedi. Puta tárizli, japıraqları quramalı pár tárizli, gúlleri mayda aqshıl qızgılt reń reńde boladı. Ósimlik quramında indikan hám Indigotin pigmentleri ámeldegi bolıp, tábiyiy Indigo boyaw deregi. Miywesi-sobıq, tuqımı mayda hám qattı qabıqlı. Ásirler dawamında shúbereklerdi kók reńge boyaw ushın tiykarǵı ósimlik retinde qollanılan. Azot jıynawshı túbir bakteriyaları sebepli topıraq ónimdarlıǵın arttıradı. Dástúriy shıpakerlik kásibinde antibakterial, ısıtpa túsiriwshi hám teri keselliklerine qarsı qural retinde qollanıladı. Ósimlik qurǵaqlıqqa shıdamlı bolıp, kem kútim talap etedi. Ekonomikalıq, ekologiyalıq hám dári tárepten áhmiyetli bolǵan áyyemgi boyawshı ósimlik bolıp tabıladı.

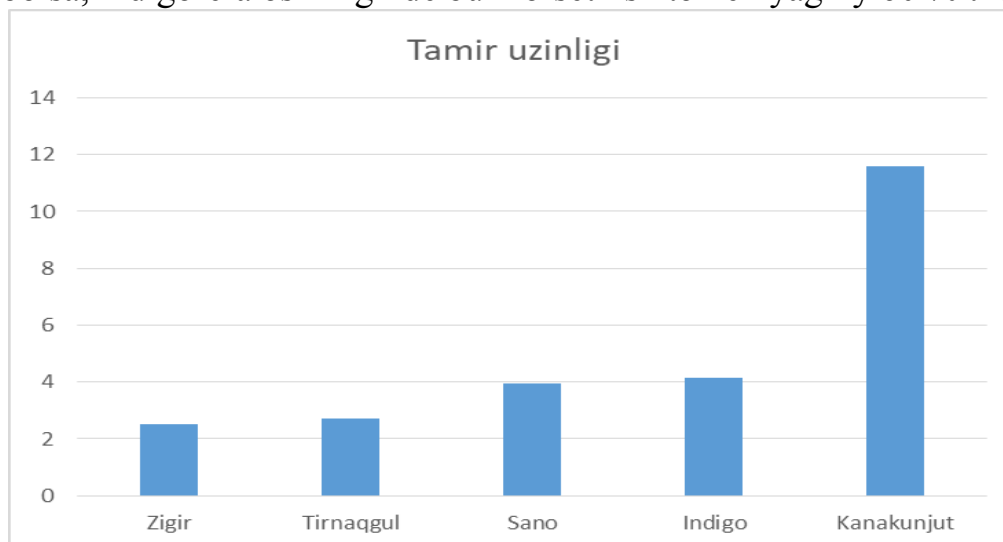
1-keste

№	Osimlik atı	Egilgen waqıtı	Egilgen tuqım sanı	Kogerip shıqqan waqıtı	Baqlanğan waqıtı	Kógeriw sheńligi, %	Tamır uzınlıgı m
1	Zıgır	02.10.2025	15	06.10.2025	05.11.2025	73,00	2,5
2	Tırnaqqúl	02.10.2025	15	06.10.2025	05.11.2025	80,00	2,7
3	Sano	02.10.2025	15	08.10.2025	05.11.2025	100,00	3,9
4	Indigofera	02.10.2025	10	08.10.2025	05.11.2025	60,00	4,1
5	Kanakunjut	02.10.2025	15	15.10.2025	05.11.2025	67,00	11,5

№1-kestede dárilik ósimliklerden: zıgır, tırnaqqúl, sano, indigofera hám kanakunjut ósimlikleriniń tuqımlarınıń kógeriwsheńligin ámeliyatta 2025-jılı oktyabr hám noyabr aylarınıń birinshi on kúnliginde úyrenildi. Bul ósimlik tuqımları 2-oktyabr sánesinde egildi. Bulardıń ishinde zıgır hám tırnaqqúl ósimlikleriniń tuqımları 4 kúnnen keyin, al sano hám indigofera ósimlik tuqımları 6 kúnnen keyin kógerip shıqqan bolsa, kanakunjut ósimliginiń tuqımı 13 kúnde ónip shıqtı.

Diagrammada kórsetilgenindey sano ósimliginiń tuqımınıń kógeriwshenligi 100 % , tırnaqgúl ósimliginde 80 % , zıgır ósimliginde 73 % , kanakunjut ósimliginde 67 % bolsa, indigofera ósimliginde bul kórsetkish tómen yaǵnıy 60 % ti quradı.

Dárilik ósimliklerden: zıgır, tırnaqgúl, sano, indigofera hám kanakunjut ósimlikleriniń tamırınıń ósiw ózgesheliklerin úyrenip qaraǵanımda (bir ay dawamında) kanakunjut ósimliginiń tamırı joqarı kórsetkishke iye boldı yaǵnıy 11,5 cm . Al, indigofera ósimliginde bul kórsetkish 4,1 cm, sano ósimliginde 3,9 cm bolsa, tırnaqgúl 2,7 cm hám zıgır 2,5 cm bolıp tómen kórsetkishke iye boldı.

Ulıwmalastırıp aytqanımda, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 26-noyabrdegi «Dárilik ósimliklerdi jetistiriw hám qayta islew, olardıń tuqımgershiligin jolǵa qoyıwdı rawajlandırıw boyınsha ilimiy izertlew kólemin keńeytiwge baylanıslı ilajlar» haqqındaǵı PQ-4901 qararına tiykarlangan halda dárilik ósimlikler (sano, tırnaqgúl, kanakunjut, zıgır, indigofera) tuqımlarınıń kógeriwshenligi bir-birine salıstırmalı ortasha kórsetkishti quradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 26-noyabrdegi «Dárilik ósimliklerdi jetistiriw hám qayta islew, olardıń tuqımgershiligin jolǵa qoyıwdı rawajlandırıw boyınsha ilimiy izertlew kólemin keńeytiwge baylanıslı ilajlar» haqqındaǵı PQ-4901 qararı.
2. Toxtaev B.Yo., Abdimuxammedaliewa I.J., Aqseytov J.J. Dárilik hám azıqlıq ósimliklerdiń plantacıyaların shólkemlestiriw hám shiyki zatın tayarlaw. Nókis. "Ilimpaz" 2021. B.27-31 .
3. Xalmuratov P., Saitova A.K., Axmedov E.T., Berdiev E.T., Abdimuxammedaliewa I.J. Tábiyyi dárilik ósimlikler. Nókis "Bilim" 2024. B.169-173.